

FARKAS ÁKOS

Csolovek bádogból

Radikális dehumanizáció és a Gépnarancs című regény

„Hát ez jó hülye cím. Ki a fene hallott már olyat, hogy gépnarancs.”¹ Ezekkel a szavakkal ad hangot meghökkenésének a „kis Alex”, Anthony Burgess legismerőbb regényének narrátor-hőse. Teszi ezt, miután a feldúlásra ítélt ház urának özszeveretését, a háziasszony megerőszkolását felfüggeszti, miután egy, az író-ál-dozat, F. Alexander nevét viselő kéziratcsomót a kezébe kapott. A posztmodern módra a kézirattal azonos címet viselő, népszerű Burgess-regénynek meg az abból készült kultfilmnek hála, aligha akad olvasó, aki az ifjú narrátor gúnyos szmekálásával-röhögésével adna hangot értetlenségének. Ugyan ki ne tudná, mi az a *gépnarancs*? De vajon ennek a dolgozatnak a címe is számíthat arra az általános megértésre, ami Burgess regényének vagy az azt metaleptikusan tükröző, regénybeli kéziratnak ismertsége révén kijár? Mert – lássuk be – a *csolovek bádogból* legalább olyan „jó hülye cím”, mint a *Gépnarancs*. Alex fiatalkorú tettestársainak szlengjében a *gloopy* hülyét jelent, csakúgy, mint a *naccat* nevű tolvajnyelvet megihlető, átadó nyelvben az, hogy *глюпи́й* (glúpüj). Aki egykor a kötelező orosz nyelvoktatás részeseként egy fokkal tovább jutott a *товари́шеский* típusú osztálytermi fordulatoknál, a *glúpüj* és a *naccat* szavak láttán már fel is kapta a fejét, hiszen ráérezett, hogy a címbeli *csolovek* is egy orosz szó alapján dekódolható. A megérzés helyes: a *csolovek* a *naccat* nyelv magyar fordításában az „ember” jelentésű *человек* (cselovek) torzított alakja. Ezen írás címe kevésbé „hülyén” így hangzana tehát: ember bádogból, esetleg bádogember. Ennek már több értelme volna.

Még akkor is, ha nem az *Óz, a nagy varázsló* című meseregény – és a belőle készült klasszikus hollywoodi film (*The Wizard of Oz*, 1939) – rozsdásodó, egy ponton szív alakú zsebórával megajándékozott hősről vagy annak valamilyen kései leszármazottjáról van szó. Azért a zsebóra-szív egy lépéssel mégiscsak közelebb visz minket mondandóm lényegéhez. Ehhez viszont az olvasónak fel kell idéznie a *Gépnarancs* eredeti, angol címét: *A Clockwork Orange*. A címbeli *clockwork* ugyanis óraművet jelent – azt az óraművet, amely a 17. századtól kezdve egyre inkább kiszorítja az olyan hagyományos kozmológiai és antropológiai metaforákat, mint az ács gyaluja vagy a fazekas korongja.² Az állatokban René Descartes már nem is

¹ Anthony BURGESS, *Gépnarancs*, ford. Gy. HORVÁTH László (Budapest: Helikon Kiadó, 2016), 28.

² Vö. James J. SHEEHAN, „Seven-Introduction”, in *The Boundaries of Humanity: Humans, Animals, Machines*, eds. James J. SHEEHAN and Morton SOSNA, 135–141 (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1991), 135.

látott mást, mint húsból és vérből alkotott gépezetet, és még az emberi test ösztönműködéseit is előszeretettel hasonlította automatákhoz. Egy helyen Blaise Pascal ennél is továbbment: „Mert ne ismerjük félre önmagunkat: épp annyira vagyunk automata, szellem” – figyelmeztette felebarátait az amúgy mélyen hívó matematikus a vallásgyakorlás gépiesen rutinszerű elemeinek fontosságára.³ *Embergép* című értekezésében az orvos-filozófus Julien Offray de La Mettrie ha lehet, még egyértelműbben fogalmazott: „Az emberi test olyan Gépezet, amely saját magát húzza fel”.⁴

Az ember és a gép közötti átmenet képzetének történeti példáit hosszasan lehetne még sorolni. Kitérhetnénk Kempelen Farkas „A Török” névre keresztelt, 1780-as évekbeli sakkozógépére, hogy aztán a félmúlt és a jelen olyan ikonikus kultfiguráinak számbavételével folytassuk, mint mondjuk Fritz Lang *Embergépe* (!) a *Metropolis* című filmjében (1927), Arnold Schwarzenegger *Terminátora* (1984–2015) vagy az egyre szofisztikáltabb kiborgok az *Úrszekerektől* (1966–) a *Robotzsarun* (1987) át a *Szárnyas fejedálszig* (1982, 2017). Ezek a kreatúrák *unheimlich*-érzetet keltő felemáságukkal lehetnek emberalattiak vagy emberfeletti-ek, esetleg emberentúliak: szubhumánus, szuperhumánus vagy épp transzhumánus lények. Egyvalami azonban közös bennük: nem emberek, vagy nem úgy emberek. Embervoltuk egészét vagy annak egy részét kivonták vagy kihagyták belőlük – bizonyos értelemben *dehumanizálták* őket. Embernek gépek, gépnek emberek: organikus mechanizmusok vagy mechanikus organizmusok – afféle *gép-narancsok*.

Ezzel vissza is kanyarodhatnánk Anthony Burgess bádogcsolovekjához, de egy újabb kitérőre itt is szükség lesz még. Meglehet ugyanis, hogy a vélnél kevesebb okunk volt a magabiztosságra, amikor a drámai iróniát felismerve fölényesen elmosolyodtunk Alex értetlenségéből adódó gúnyos szemekálásán. Mi, felkészült olvasók már ott, az író-áldozat házában sejtettük, hogy az Alex keze ügyébe eső gépirat – és a bennfoglaló regény – címében megjelenő gép-narancs nem lehet más, mint a mi okostojás – *smart Alec* – narrátorunk maga. A kicsiny Alex lesz az, aki néhány röpke fejezet után a regényben Ludovico-eljárásnak nevezett averzív magatartásterápia eredményeként esendő – mi több, bűnös, mi még több, bűnöző – emberállatból ártalmatlan, deviáns viselkedésre képtelen embergéppé: gép-narancsra degradáltatik. Dehumanizálódik. Nem pusztán az őt megítélők szemében, mintegy perceptuálisan, hanem valójában, ontologikus értelemben is.

³ Blaise PASCAL, *Gondolatok*, ford. Pődör László (Szeged: Szukits Könyvkiadó, 1996), 70. Ezúton köszönöm meg Timár Andreának, hogy felhívta figyelmem Pascal-idézetem valós jelentőségére – arra, hogy a francia gondolkodó itt a performativitás elsőbbségére helyezi a hangsúlyt a kognitív belátással szemben. A rutin – a szertartásos és érzelemvezérelt imádkozás rutinja – a maga automatizmusával Pascalnál tehát pozitívumként jelenik meg, ami különös módon nem idegen a 17–18. század nem éppen vallásos ihletésű, mechanisztikus emberképétől.

⁴ Idézi MEZEI Tamás, „Az embergép”, *Nagyerdei Almanach – Bölcséleti Évkönyv* 2, 1. sz. (2011): 22–35, 32.

Csakhogy itt szembetaláljuk magunkat egy nem éppen jelentéktelen elméleti nehézséggel: ahhoz, hogy belássuk, valaki, akárki, mondjuk, a mi „kicsiny Alexünk” megfosztható legyen emberi mivoltától, ahhoz, hogy dehumanizálható legyen, előbb rendelkeznie kell azzal, amittől megfoszthatják: az emberi létezés lényegi ismérveivel – valamiféle humánnummal. Ahogy a téma jeles kutatója, Nick Haslam fogalmaz: „a dehumanizáció elméletileg adekvát definíciója szükségessé teszi annak tisztázását, mi értendő az emberi, a humán fogalmán.”⁵ Sajnálatos, teszi hozzá Haslam, hogy a dehumanizációt elszenvedő alanytól megtagadott minőség meghatározásával „a legtöbb elméleti megközelítés mindeddig adós maradt”.⁶ Haslam professzor nem száll vitába azokkal a radikális posztmodern-poszthumán-gondolkodókkal, akik szerint az emberi lényeg nemcsak, hogy megfoghatatlan, hanem egyszerűen nincs. „Fajok nem léteznek. És ez az emberekre is vonatkozik” – bocsátja előre *Straw Dogs* [Szalmakutyák] című,⁷ az emberi lényeg fogalmához is kapcsolható haladás illúziójával leszámolni hivatott könyvének bevezetőjében John Gray. Valamivel lejjebb Gray a lehető legegységesebben fogalmaz: „»Emberiség« nincs. Csak emberek vannak” – jelenti ki.⁸

Hogy valójában létezik-e univerzális emberi lényeg, azt Gray virtuális vitapartnere, Nick Haslam – talán az esszencializmus bélyegétől tartva – nem vizsgálja. Ugyanakkor a humánnum lényegi mivoltára vonatkozó *közvélekedés* széles körű vizsgálatából kinyert adatok közlésével mégiscsak arra enged következtetni, hogy a humánnum feltételezésében, ha nem is valami végső, transzcendens igazságot, de egyfajta közhasznú *jót* ragadhatunk meg. Wallace Stevens szavaival az emberi lényeg olyasmi lehet Haslam olvasatában, mint amilyen az amerikai filozófus-költőnek a költészet: afféle magasabb fikció – *supreme fiction*.⁹ Voltaire után szabadon: olyasmi, ami ha nem lenne, fel kéne találni.¹⁰

De miben is áll az ausztrál pszichológus által elvégzett, tudományos igényű felmérés válaszadói szerint az emberi lényeg? Mindenekelőtt abban, hogy az ember *ember* és nem valami más – nem állat és nem gép. Ami a megkérdezettek vélekedése szerint az állati létől az embert elválasztja, az az ember egyedisége. Az angolul *human uniqueness*nek, emberi unikalitásnak nevezett tulajdonságok olyan

⁵ „[...] a theoretically adequate concept of dehumanization requires a clear understanding of ‘humanness’ – the quality that is denied to others when they are dehumanized – and that most theoretical approaches have failed to specify one.” Nick HASLAM, „Dehumanization: An Integrative Review”, *Personality and Social Psychology Review* 10, 3. sz. (2006): 252–264, 252. Itt és alább az idegen nyelvű idézetek a szerző fordításában olvashatók, ahol a fordító neve nem szerepel.

⁶ Uo.

⁷ „Species do not exist. This applies equally to humans.” John GRAY, *Straw Dogs* (New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2002, 2007), 3.

⁸ „‘Humanity’ does not exist. There are only humans.” Uo., 12.

⁹ „Poetry is the supreme fiction, madame.” Wallace STEVENS, „A High-Toned Old Christian Woman”, in *The Collected Poems of Wallace Stevens*, 59 (New York: Alfred A. Knopf, 1971), 59.

¹⁰ Ha Isten nem lenne, fel kéne találni. „Si Dieu n’existait pas, il faudrait l’inventer.” VOLTAIRE, „Épître à l’auteur du livre des *Trois imposteurs*”, in *Poésies de Voltaire*, tome troisième, 53–56 (Paris: P. Didot, 1823), 54.

központi fontosságú, *magkategoróriák*, melyek ugyan más élőlényekben – leginkább a magasabb rendű állatokban – is fellelhetők, de nem olyan arányban, nem olyan mérvű funkcionális dominanciával, mint bennünk, emberekben. Haslam példája erre a *kíváncsiság*, amely tulajdonság ugyan más élőlényekben is megvan, de semmiképp sem olyan mértékben és – főleg – nem olyan eredménnyel, mint az emberben. Ahogy azt az angol közmondásból tudjuk, a kíváncsiság megölte a macskát – *curiosity killed the cat* –, minket, embereket azonban levitt a kvarkok és a Higgs-bozonok szubatomi világába, felröpített a Holdra és – legalábbis mechanikus helyetteseink révén – a naprendszeren is túlra. Érdeemes lehet megjegyezni, hogy a *human uniqueness* összetevőiként a kíváncsiság kulcsfontosságúnak ítélt kritériuma mellett a Haslam-interjú alanyai még a kulturáltság, a kifinomultság, az erkölcsi érzék, a ráció, a logika és az érettség kritériumait említik.¹¹

Témánk szempontjából azonban a *human uniqueness* meghatározóinál fontosabbak az emberi természet, a *human nature* sokat vitatott képzetéhez a felmérésben vizsgált közvélekedéshez tapadó kvalitások. A Haslam-interjú válaszadói által az emberi természethez kapcsolt minőségek tételes felsorolása előtt ezek két általános jellemzőjét érdemes kiemelni. Az egyik, hogy az ember egyediségéhez, a *human uniqueness*-hez társított relatív és gyakran kultúraspecifikus tulajdonságokkal szemben az emberi természet összetevői *abszolút* értékkel bírnak: meglétük konstitutív, hiányuk nullifikáló. Az, akitől az ember egyediségét alkotó tulajdonságokat megtagadják, esetleg csak *részleges* dehumanizáció, egyfajta *infra*-humanizáció elszenvedője lesz.¹² Ezzel szemben az emberi természet, a *human nature* meghatározóinak tekintett kvalitások megvonása teljes megfosztással, *abszolút* dehumanizációval jár.¹³ A másik lényegi eltérés a két kategória között, hogy míg az emberi unikáliák megtagadása *animalisztikus*, addig az emberi természet összetevőinek elvétele *mechanisztikus* dehumanizációnak mutatkozik Haslam válaszadói szerint.¹⁴

De mik is volnának az emberi természet ezen *esszenciális*, az embert a géptől abszolút értelemben elválasztó Haslam-féle sajátságok? Megint csak felsorolás-szerűen, ezek a következők: az érzelmi fogékonyság, a személyi kapcsolatok magas hőfoka, a kognitív nyitottság, az egyéni cselekvőképesség és a mélység. E tulajdonságok hiánya vagy önellentétbe fordulása – az érzelmi inercia, a kapcsolatbeli hidegség, a gondolkodás merevsége, a passzív felcserélhetőség és a felszínesség – mechanisztikus dehumanizációt, azaz az ember géppé degradálását jelenti.¹⁵ Az eredmény: gépnarancs, avagy *csolovek bádogból*. A dehumanizálás

¹¹ „cognitive sophistication, culture, refinement, socialization, and internalized moral sensibility.” HASLAM, „Dehumanization...”, 256.

¹² Vö. Nick HASLAM, „What Is Dehumanization?”, in *Humanness and Dehumanization*, eds. Paul G. BAIN, Jeroen VAES and Jacques Philippe LEYENS, 34–48 (New York and London: Routledge, 2014), 36.

¹³ Vö. uo., 38–39.

¹⁴ Vö. HASLAM, „Dehumanization...”, 262.

¹⁵ Vö. uo., 257.

ezen formája a modern klinikai gyakorlat egyik legkárosabb, legembertelenebb jellemzője lehet. Thomas Szasz, az antipszichiátria egyik, magyar származású megalapítója a mechanisztikus dehumanizációhoz vezető történelmi folyamatot így vázolta fel:

Míg a primitív ember a tárgyakat személyesíti meg, a modern ember a személyeket „tárgyasítja”. A *mechanomorfizmus*nak nevezhető jelenség ebben áll: a modern ember úgy tekint az emberre, mint valami gépezetre. Így, aki az embert akarja tanulmányozni, darabjaira kell szétszednie [az emberi] gépet, meg kell ismernie alkatrészeit és működését, hogy viselkedését előre látni és irányítani tudja, mint ezt bármely más gép esetében teheti.¹⁶

Nos, a mi kis Alexünkkel pontosan ez történik. A kezelésével megbízott két tudós kikutatta, mi vezérli, mi hajtja bűnöző hajlamú páciensüket: tudják, hogyan szedjék szét az „elromlott” gépezetet, és miként rakják össze újra oly módon, hogy az megjósolhatóan és hibátlanul – a társadalom elvárásainak megfelelően – működjön tovább. Hogy az agresszív viselkedést erős pszichoszomatikus tünetekkel – fizikai rosszulléttel – tartósan gátolni képes kondicionálás alanyukat éppen alanyiságától (szabad akaratótól és – nem mellesleg – esztétikai érzékétől, azaz a zeneélmény képességétől) is megfosztja, ezzel egyfajta érzelmi inerciát váltva ki belőle, az számukra teljesen irreleváns. „Minket nem érdekel a kiváltó ok, a magasabb etika” – reagál dr. Brodsky a géppé degradált Alex megjavulását demonstrálni hivatott, groteszk színjáték ellen tiltakozó börtönlelkész indulatos szavaira. A kísérletvezető haszonelvű magyarázata egyértelmű: „Minket csakis a bűnözés visszaszorítása érdekel...”¹⁷ A vitában mindenki megfélemledik az eljárás tárgyiasított alanyáról, a bűnöző hajlamából és cselekvőképes emberségéből egyszerre kikúrált Alexről. Kivéve a vita tárgyát magát, aki a jelek szerint a Haslam-féle humánumnak legalább egy részét, a kognitív rugalmasságot a dehumanizáló agymosás ellenére sem veszítette el.

– Én, én, én. Én senkit sem érdeklek? Hogy jövök én ebbe az egészbe? Valami állatnak néznek, kutyának? [...] Én csak amolyan gépnarancs legyek?¹⁸

Alex mindig is kényes volt a „közönséges” bűnözőktől való különállására. Amikor a Belügyminiszter az akkor még csak tervezett pszicho-kísérletet, a Ludo-

¹⁶ „Whereas primitive man personifies things, modern man ‘thingifies’ persons. We call this *mechanomorphism*: modern man tries to understand man as if ‘it’ were a machine. Thus, the student of man must take apart this machine and understand its parts and functions, so that he may predict and control its behaviour as he would that of any other machine.” Thomas Szasz, *Ideology and Insanity: Essays on the Psychiatric Dehumanization of Man* (Syracuse, N. Y.: Syracuse University Press, 1970, 1991), 200–201.

¹⁷ BURGESS, *Gépnarancs*, 137.

¹⁸ Uo.

vico-eljárást előkészítő börtönlátogatása során a 6655321-es számú fogvatartottat, azaz Alexet is az átlagbűnözők visszataszító csürhéjéhez sorolta, a vérig sértett narrátor-hős így fakadt ki: „Én nem vagyok sem átlagbűnöző, sem visszataszító. Lehet, hogy ezek itt visszataszítók, de én nem”. (102) Már hogy is lehetne őt, Nagy Sándor névrokonát (Alexander DeLarge-ot) egy napon említeni a börtön „bűzös grjárnüj állatkertjének” lakóival, akik cammogás közben visszataszító „majomként himbálják ruhájukat”-karjaikat? És valóban, a tisztálkodás, a divat és a zenei ízlés dolgaiban fölöttébb igényes, történetét imponáló kifejezőerővel előadó Alex nem az a tucatbűnöző, akire a bestializáló – tehát az emberi unikalitást megtagadó – dehumanizáció kategóriái ráillenenek. Ám ha állattá nem is, jól működő gépezetté annál inkább átváltoztatható. Noha a híres pavlovi kísérletre öntudatlanul tett utalás találó párhuzam, Alex jól sejtí: a vele kísérletező pszichológusok és megbízóik őt szó szerint kutyába *se* veszik. Nem, a számára kijelölt szint az állatinál is lejjebb van: Alexnek – Thomas Szasz szavaival – *mechanomorf* organizmussá, azaz gépnarancsá kell változnia.¹⁹

Csakhogya Alex – és vele az olvasó – a 21., záró fejezetben ráébred: a mechanizáló terápia nemcsak káros, hanem fölösleges is volt. Alex nem a Ludovico-eljárás nyomán vált gépnarancsá – vagy bádogcsolovekké –, hanem bizonyos értelemben már a drasztikus averzív terápia előtt is az volt. A börtönből kiengedett, immár mindenből, még a kigyógyításból is kigyógyított, a felnőttkorba belépő Alex így tekint vissza múltban levő ifjúságára:

[...] a fiatalság bizonyos értelemben csak olyan, mintha állat volnál. Nem, nem is annyira állat, inkább ilyen málenkij játék, amit az utcán árulnak, kicsi csolovek bádogból, belül egy rugóval, kívül egy felhúzóval, grrrrrrrrrr felhúzzák, az meg igyol, jár, Ó testvéreim. De csak egyenes vonalban tud igyolni, és bang, nekimegy a dolgoknak, bangbang, és nem tehet róla. Fiatalnak lenni anyyi, hogy egy ilyen málenkij gép az ember.²⁰

Tehát mindenféle manipulatív beavatkozás nélkül is gépemberek-embergépek lennének? Valahogy úgy, ahogy azt Descartes, Pascal és LaMettrie modern követői elképzelik? Börtönben vagy szabadlábbon, odabent a pszichiátrián vagy idekint az egészségesek között, mimagunk is, mint megannyi bádogcsolovek igyolnánk-

¹⁹ A géppé és állattá degradáló dehumanizáció közti átmenetre már Pavlov híres kutyakísérlete is legalább metaforikus példával szolgál (a kutya csengőszóval előidézett nyáleválasztása egyfajta gépi/gépies reakció), de a kutyagép képzete a szépirodalomban és a populáris kultúrában gyakran visszatérő ikon, Ray Bradbury *mechanical hound*jától a *Macskafogó* című rajzfilm végén feltűnő, macskaevő gépkutyáig. A kétféle – a mechnizáló és brutalizáló – dehumanizáció talán nem is áll olyan távol egymástól, mint azt többen adótnak tekintik, pl. Rebecca C. HETEVY és Jennifer L. EBERHARDT, „Cops and Criminals: The Interplay of Mechanistic and Animalistic Dehumanization in the Criminal Justice System”, in *Humanness and Dehumanization*, eds. Paul G. BAIN, Jeroen VAES, and Jacques-Philippe LEYENS, 147–166 (New York and London: Routledge, 2014), 147–166.

²⁰ BURGESS, *Gépnarancs*, 205–206.

járkálnánk gépiesen föl-alá? Ez bizony elég lehangoló következtetés volna. De szerencsére nem erről van szó. A *Gépnarancs* című regény nem azt mondja, hogy az ember létállapota mindenképp, mintegy automatikusan gépi létállapot lenne – valamiféle *condition mécanique*. Nem, ha a belátásnak, az empátiának és az emberi melegségnek híjával volt is, a kis Alex, még gépiesen deviáns ifjúkorában is teli volt életerővel és kreativitással, a *szép* egy fajtája iránti fogékonysággal. És ami a legfontosabb: mindvégig benne szunnyadt a változás, a fejlődés, a gépezetből emberré válás lehetősége. A bádogcsolovek egy ponton önmagát húzta fel, majd arra indult meg, amerre ő akart.